

Routebureau Groningen

- Fietsroute Mandlboympad > [klik hier](#)
- Joods Erfgoed in Noord-Groningen, aanvullende informatie
Een project van Stichting Een Joodse Erfenis

Mandlboympad - Als de amandelboom bloeit

Ruim vóór de komst van het christendom naar Noord-Groningen in de 8^e eeuw, wonen er al mensen op woonheuvels of wierden in de Waddenzee. Vanaf de 17^e eeuw vestigen zich ook Joden in het Groninger Ommeland. Ze komen veelal vanuit Duitsland en krijgen hier vanaf eind 18^e eeuw gelijke burgerrechten. Meer en meer gaan ze ook Nederlands spreken en schrijven. Hun eigen taal, het Jiddisch, raakt dan langzaam in onbruik. In de synagoge en in de joodse gebeden wordt nog wel gebruik gemaakt van de Hebreeuwse taal, zoals die gesproken werd in hun land van oorsprong in het Midden-Oosten.

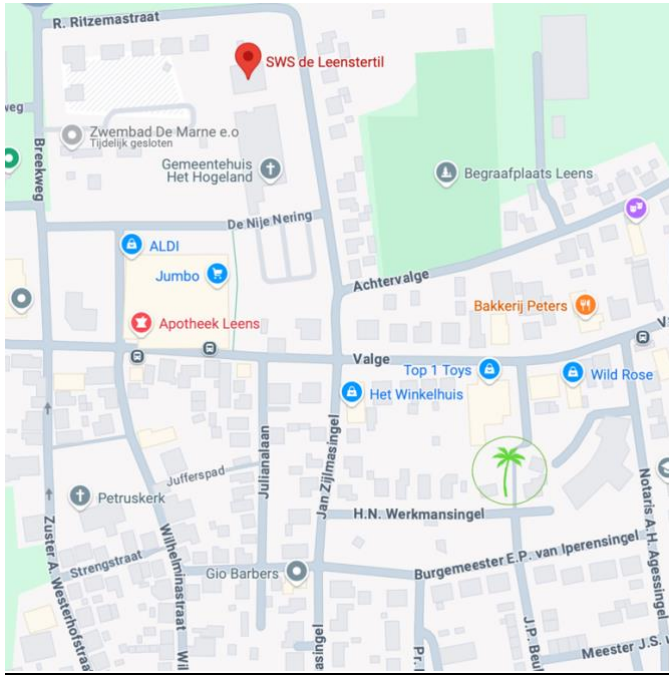
De route langs het Mandlboympad is gerealiseerd in het kader van 80 Jaar Vrijheid Groningen en volgt sporen van Joodse aanwezigheid langs de Waddenkust, van het geboortehuis van kunstenaar Hendrik Werkman in Leens tot het monument 'Licht der Zee' bij de voormalige synagoge van Delfzijl. De leidraad hiervoor is het pad langs tien amandelbomen die leerlingen en leerkrachten samen met gemeenten Het Hogeland en Eemsdelta bij hun scholen hebben geplant naar aanleiding van een verhaal uit het Joodse erfgoed in de buurt van hun school. Het QR-informatiepunt bij de tien bomen vermeldt het lokale verhaal en laat zien hoe er in de klas mee gewerkt wordt.

Leens, geboortehuis Hendrik Werkman, Hoofdstraat 23 | foto: R. Bakker

Mandboympad, deel 1

Leens

- Leens, R. Ritzemastraat 2a
SWS De Leensteril.

De leerlingen hebben de amandelboom met QR-informatiepunt geplant aan de linkerkant van de Werkmansingel, aan een fietspad naast nr. 10, tegenover het eind van het hertenkamp.

- Leens, Achtervalge, Algemene Begraafplaats
Hier bevindt zich ook de Joodse Begraafplaats met o.a. het graf van pettenmaker en dansleraar Joseph Palm en de gevelsteen van de voormalige synagoge die in oorlogstijd veilig bewaard werd.

> [link MBP-1](#) (bekijk grafsteen via vergrootglas en lees 'nadere wetenswaardigheden') | [link MBP-2](#)

- Leens, Hoofdstraat 23
Geboortehuis van Hendrik Werkman en beeld uit 1989 (eiken en brons, kunstenaar Ben Joosten).

- Leens, Julianalaan15
Voormalige synagoge (gebouwd in 1885, afgebrand in 1909 en daarna weer opgebouwd). Het pand is nu een woonhuis.

Actueel

Leens, Museum Borg Verhildersum (van 1 april t/m 2 november 2025)

[Werkman komt thuis](#), expositie in samenwerking met Grid, Grafisch Museum Groningen

Leens, Museum Borg Verhildersum (van 1 april t/m 2 november 2025)

[VRIJ?](#), tentoonstelling van Groninger kunstkring De Ploeg

Groningen, Groninger Museum (van 12 april t/m 15 juni 2025)

[H.N. Werkman en de Chassidische Legendes](#)

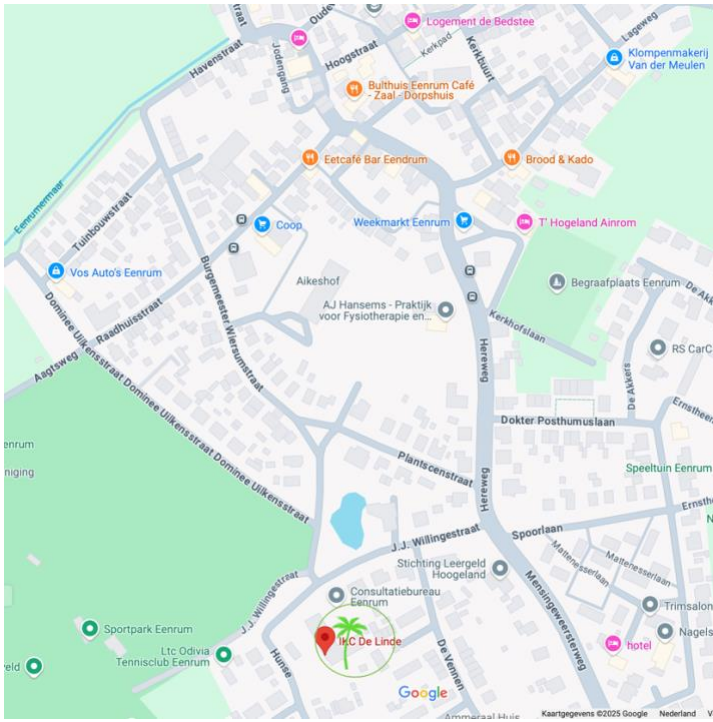
Wehe den Hoorn

- Wehe den Hoorn, Mernaweg 55

Kunstcentrum De Ploeg, waar De Ploeg en het nu samenkomen. Opent medio 2025.

Lees meer via > [link MBP-3](#)

Eenrum

- Eenrum, Hunse 2
IKC De Linde

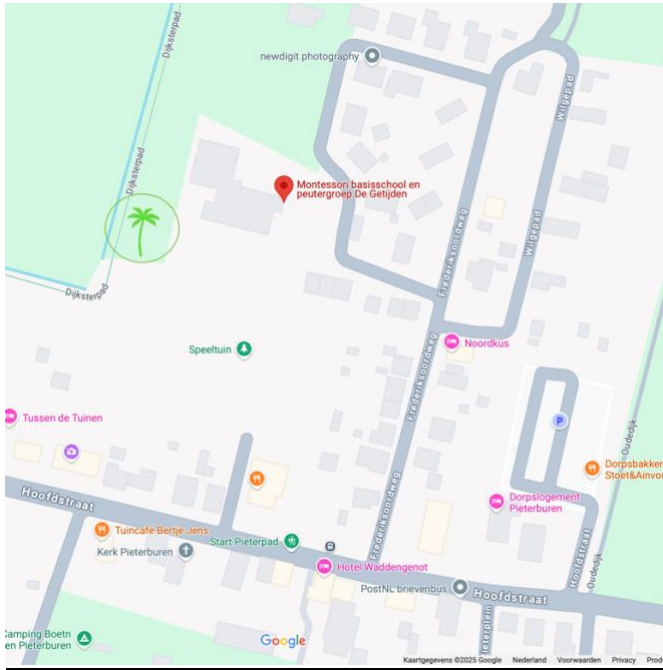
De leerlingen hebben de amandelboom met QR-informatiepunt geplant op het grasveldje na Hunse 4.

- Eenrum, Molenstraat 8
Stolpersteine voor Jet en Froukje Benninga
- Eenrum, Molenstraat 25
Stolpersteine voor oma/moeder Kaatje Benninga-Israëls, haar zoon en schoondochter Simon en Sophia Benninga-Zadoks en kleindochter Tineke.
- Eenrum, Jodengang 2 en Jodengang 16
Stolperstein voor resp. Jacob Benninga en Lea Benninga (dit pand was tevens huissynagoge)
- Eenrum, Jodengang t/o 18
Joods Monument uit 1997 voor tien Joodse slachtoffers (ontwerp: Derk Jan Tinga)

Eenrum, molen De Lelie, gebouwd in 1862 en beroepsmatig in bedrijf tot 1954 | Sinds 2007 eigendom van St. Het Groninger Landschap | © wiki commons

Pieterburen

- Pieterburen, Frederiksoordweg 26d
MBS De Getijden

De leerlingen hebben de amandelboom met QR-informatiepunt voor Juf Elly Vleesblok geplant aan de westzijde van de school, aan de rand van een open veld met uitzicht op de slaperdijk achter de Waddenzee. (foto).

Juf Vleesblok stond in het begin van de oorlog nog voor de klas op de school in Westernieland. Na de oorlog is die school opgegaan in de school van Pieterburen.

- Pieterburen, Hoofdstraat 83
Bezoekerscentrum Waddenkust van het Groninger Landschap.

Pieterburen, locatie westelijk van MBS De Getijden, bereikbaar via het schoolplein | foto: R. Bakker

Westernieland

- Westernieland, Dirk Wierengastraat 61
Voormalige openbare lagere school, thans Dorpshuis Diekstaal.

Warffum

- Warffum, Oosterstraat (25-) 27

Huis Markus: museale Joodse slagerij, onderdeel van Openluchtmuseum Het Hogeland. (foto)

Voor het huis links van Huis Markus (21-23) liggen Stolpersteine voor het gezin van Sally van der Hal.

- Warffum, Oosterstraat 5

Voormalig woonhuis van Groninger auteur en slager Benjamin Broekema en zijn gezin

- Warffum, Oosterstraat 38

Voormalige huissynagoge (c.1910-c.1920)

- Warffum, Pastorieweg 30

Voormalige huissynagoge (c.1856-c.1910)

- Warffum, Torenweg 8

Voormalige huissynagoge (c.1920-c.1929)

- Warffum, Torenweg 4

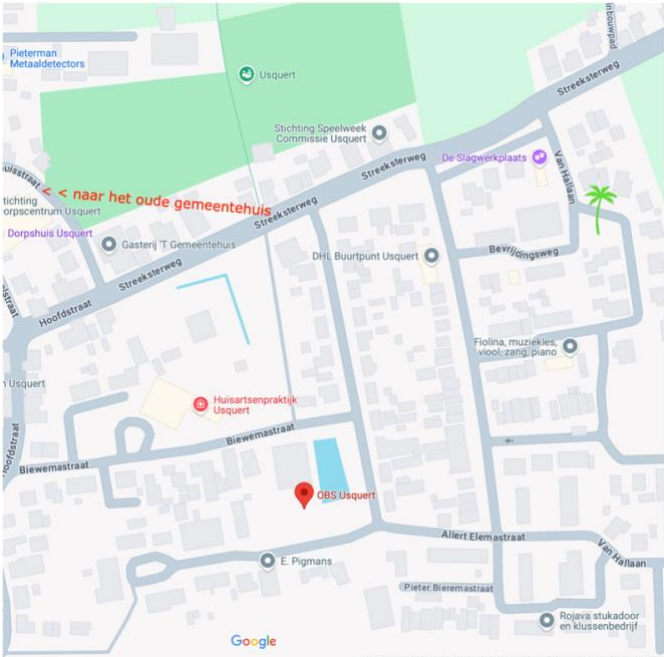
Er zijn 23 Stolpersteine geplaatst in resp. Oosterstraat 21 (het gezin van Sally van der Hal), Oosterstraat 7 (het gezin van Benjamin Broekema), Oosterstraat 5 (Reina Broekema - van Dam, de moeder van Benjamin), Torenweg 35 (Rebekka van Dam), Torenweg 13a (het gezin van Noach Benninga), Torenweg 4 (het gezin van Jesaija van der Hal en zijn broer Hartog van der Hal), Noorderkerkpad 9 (echtpaar Levie en Froukje van der Hal-Bloemendal) en Oosterstraat 56 (Elias Maurits van der Zijl).

- Warffum, Noorderstraat, De Joodse begraafplaats telt 29 grafstenen en twee gedenkstenen voor slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. > [link MBP-1](#) (zie ook: 'nadere wetenswaardigheden') | [link MBP-2](#)

Warffum, Oosterstraat 23, Huis Markus, museale Joodse slagerij | foto: R. Bakker

Usquert

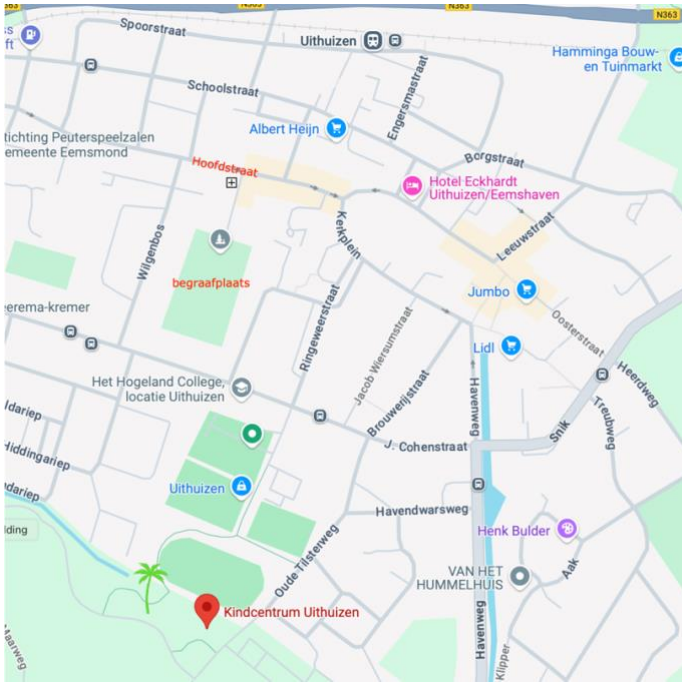

- Usquert, Hoofdstraat 9
Usquert, voormalig woonhuis van Julius van der Hal en zijn ouders.

Usquert, Raadhuisstraat 3 | © Wiki Commons

Uithuizen

- Uithuizen, Oude Tilsterweg 2B
Kindcentrum Uithuizen

De leerlingen hebben de amandelboom met QR-informatiepunt geplant achter de locatie OBS Brunwerd en naast het 'Tiny Forest'.

- Uithuizen, Havenweg 29
Stolpersteine voor Jacob en Aleijda Bamberg-Manassen en hun twee dochtertjes van 9 en 7 jaar.
- Uithuizen, J. Cohenstraat
Op weg naar de Joodse begraafplaats passeren we de Julius Cohenstraat, vernoemd naar de Joodse naamdrager die in de oorlog is vermoord.
- Uithuizen, Hoofdstraat, de Israëlitische begraafplaats telt 24 grafstenen. > [link MBP-1](#) (zie ook: 'nadere wetenswaardigheden') | [link MBP-2](#)

Stolpersteine:

- Uithuizen, Molenwierdstraat
Synagoge (1886-1930, gesloopt).
Zie voor geschiedenis Joods Uithuizen > [link MBP-4](#)
- Uithuizen, Schoolstraat 32
Stolpersteine voor het gezin van Salij Knorringa.
- Uithuizen, Oosterstationstraat 9
Stolperstein voor Julius Cohen
- Uithuizen, Kaakstraat 12
Stolperstein voor verzetsheld Hero Emko Dinkla (onderduikadres Julius Cohen)
- Uithuizen, Stationsplein
NS-treinstation (verbinding Groningen-Eemshaven)

Door sloop en nieuwbouw zijn er in Uithuizen veel Joodse sporen verdwenen. Van de 40 te plaatsen Stolpersteine zijn in 2025 de eerste tien gelegd door kunstenaar Gunter Demnig.

*De Knorringa-amandelboom bij Kindcentrum Uithuizen
foto: R. Bakker*

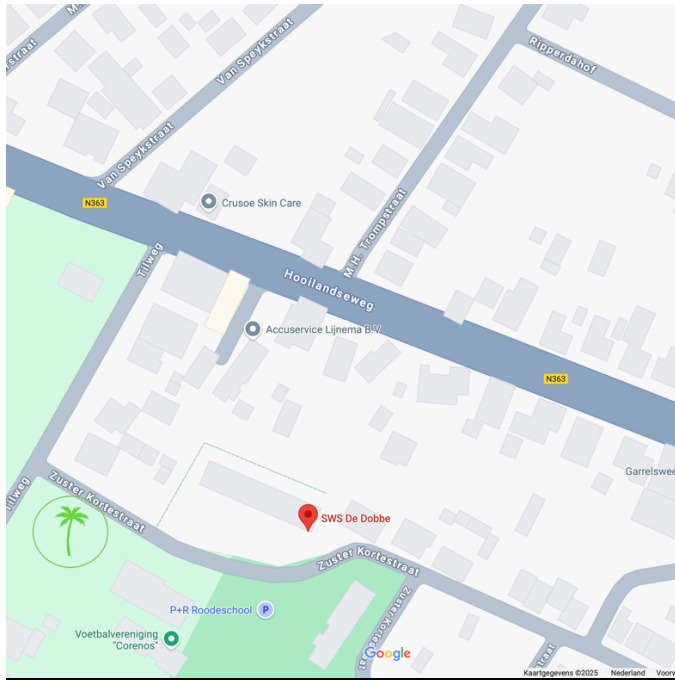
Uithuizen, Oosterstraat (afgebroken), [Beeldbank Groningen](#) | foto: 1903 | Links in de deuropening staat dhr. Knorringa. Hij werd ca. 100 jaar. Het huis is gebouwd door de heer van Menkemaborg en was bestemd als woonhuis voor zijn koetsier.

Ontdek het verhaal van 3000 jaar werken en
leven langs de Groninger Waddenkust
waddenmuses.nl

[zes Groninger Waddenmusea](#)

Roodeschool

- Roodeschool, Zuster Kortestraat 73
SWS de Dobbe

De leerlingen hebben de amandelboom met QR-informatiepunt schuin tegenover de school geplant.

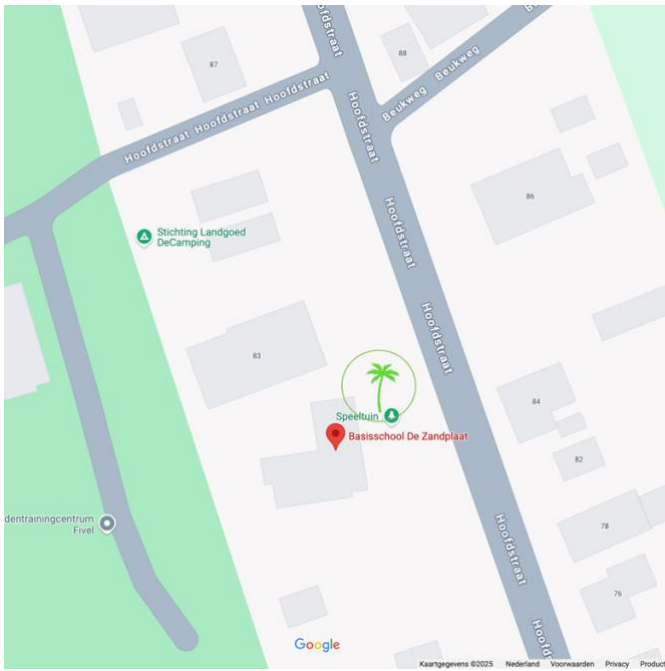
- Roodeschool, Hooilandseweg 65
Onderduikadres van Salomon Neerduin
- Roodeschool, Van Speijkstraat 13
Woonhuis met slagerij van Salomon Neerduin en zijn gezin.

Het aantal Joodse inwoners in Roodeschool is altijd klein geweest. Zij waren verbonden met de synagoge in Uithuizen en werden ook begraven op de Joodse Begraafplaats in Uithuizen. Voor de in de Holocaust vermoorde zusters van Salomon, die ook in Roodeschool zijn opgegroeid, liggen er Stolpersteine in Delfzijl, Houtmanstraat 6.

Roodeschool, Hooilandseweg 1935-1945 | [Beeldbank Groningen](#)

't Zandt

- 't Zandt, Hoofdstraat 81
OBS De Zandplaat

De leerlingen hebben de amandelboom met QR-informatiepunt geplant op het speelveldje voor de school. Het veldje is openbaar toegankelijk.

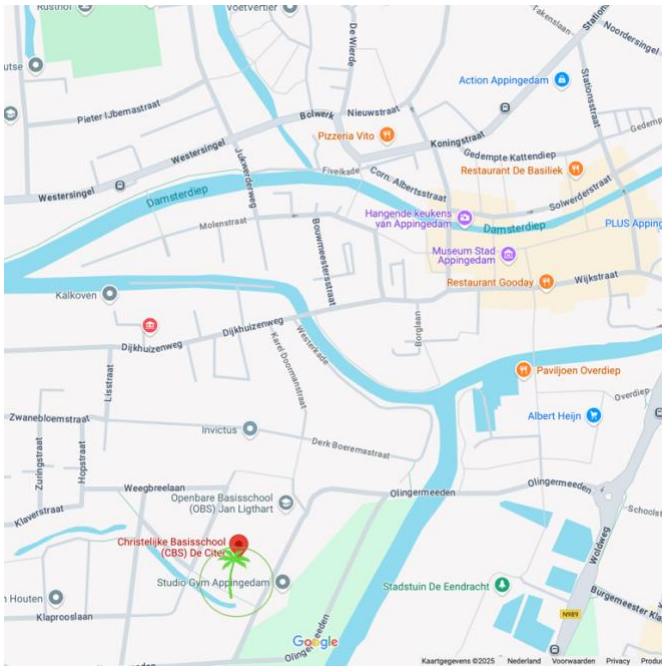
- 't Zandt, Hoofdstraat 43
Opvallend herdenkingsmonument in de vorm van een zuil van wit natuursteen voor de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, waaronder 13 leden van de Joodse familie van Hoorn. Op de herinneringszuil een bronzen vogel die zijn vleugels spreidt. Op drie zijden van de zuil is tekst aangebracht (1952, ontwerper: Mattheus Meesters).

Twee overlevenden doken onder in de buurt van Delfzijl. Het gaat om moeder van Hoorn-Benninga en dochter Rika Oudgenoeg-van Hoorn. Rika was betrokken bij de onthulling van het monument. De onderduikfamilie en de overlevenden en hun nakomelingen hebben nadien altijd een warme band onderhouden. Inmiddels wonen de nakomelingen niet meer in het noorden.

De amandelboom bij OBS De Zandplaat voor moeder Rachel van Hoorn-Benninga en dochter Rika Oudgenoeg-van Hoorn | foto R. Bakker

Appingedam

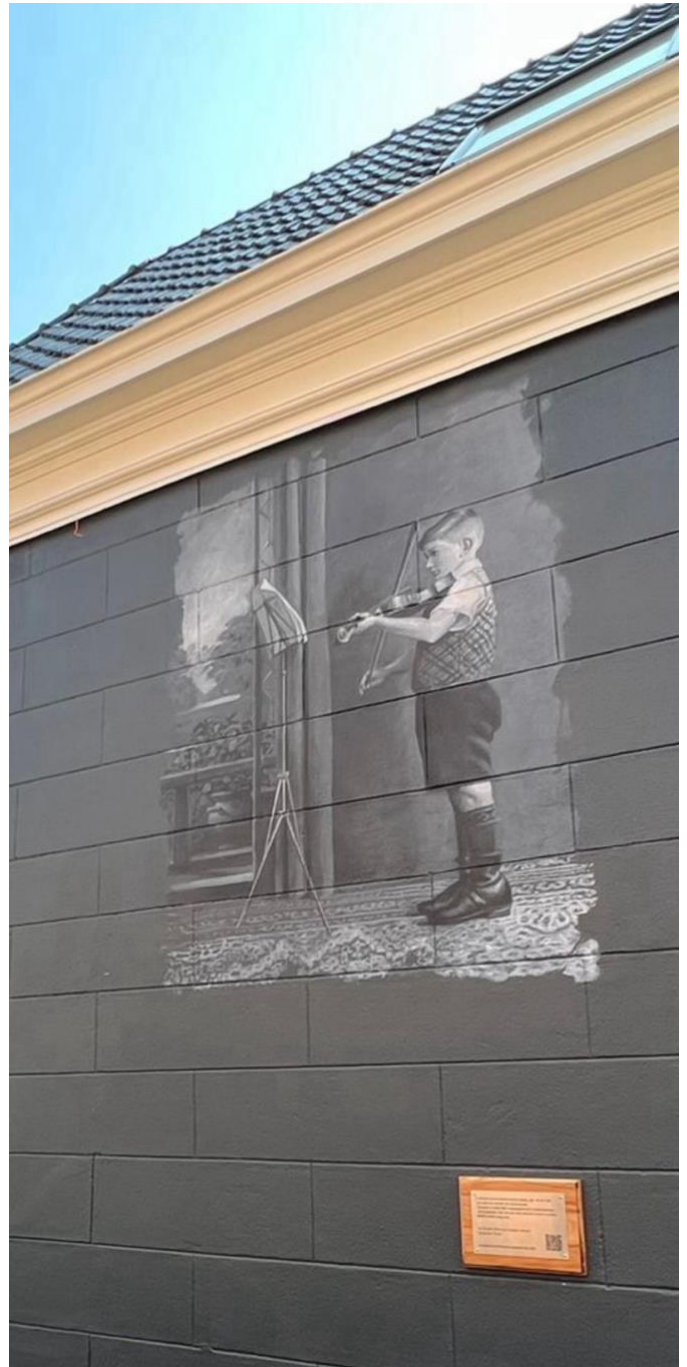

*Maurits Nieweg
Leerling RHBS Appingedam
1939 – 1941*

- Appingedam, Olingermeeën 8
CBS De Citer

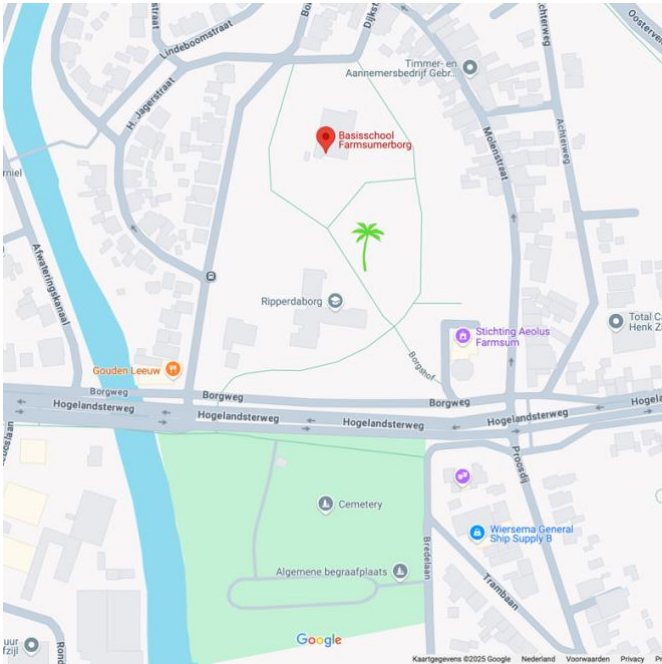
De leerlingen hebben de amandelboom met QR-informatiepunt direct naast de school geplant.

- Appingedam, Broerstraat 6
Hier bevindt zich de oudste synagoge van Groningen (gebouwd in 1801 met aangrenzende rabbijnswoning (na restauratie volgt vanaf 2015 herbestemming tot ontmoetingscentrum met culturele invulling).
- Appingedam, Dijkstraat 36
Bijzondere muurschildering van een van 93 slachtoffers waarvoor Stolpersteine zijn gelegd. (foto)
> [link MBP-3](#) | [link MBP-5](#)
- Appingedam, Joodse Begraafplaats aan de Heidensgang met Metaheerhuisje
De oude begraafplaats dateert uit 1763 en telt 154 grafstenen. Rond 1900 krijgt de begraafplaats een Metaheerhuisje, dat in 1934 wordt vervangen. Een gedenksteen in de muur van het nieuwe huisje herinnert nog aan het oude.
> [link MBP-1](#) (zie ook: ‘nadere wetenswaardigheden’)

Appingedam, Dijkstraat 36. Muurschildering van Maurits Herman Nieweg onder de dakgoot | foto: S. Pijper

Farmsum

- Farmsum, Borgshof 16
OBS Farmsumerborg

De leerlingen hebben de amandelboom met QR-informatiepunt zo'n 80 meter zuidelijk van de school in het park geplant.

- Farmsum, Joodse begraafplaats aan de Bredelaan
Dit is de oudste Joodse begraafplaats van de provincie Groningen. Hij dateert van rond 1655 en telt 90 grafstenen, maar het aantal begravenen zal hoger zijn. Er zijn vooral Joodse inwoners uit Farmsum en Delfzijl begraven, maar ook uit andere plaatsen brachten Joden hier hun overleden dierbaren naar hun laatste rustplaats. De oudst bewaard gebleven steen is van Jozef Leib en dateert uit 1693.

> [link MBP-6](#) | lees meer via [link MBP-7](#)

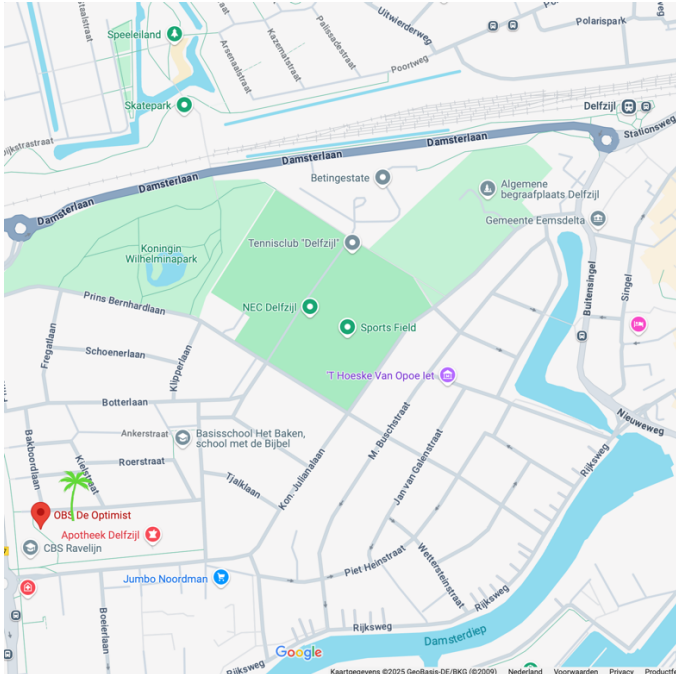
De Joodse Begraafplaats in Farmsum is niet toegankelijk voor publiek. (foto)

> [link MBP-1](#) (zie ook: 'nadere wetenswaardigheden')

Farmsum, Joodse begraafplaats | foto: S. Pijper

Delfzijl

- Delfzijl, Jachtlaan 9c
OBS De Optimist

De leerlingen hebben de amandelboom met QR-informatiepunt op het schoolplein tegenover de ingang van de school bij het hek geplant.

- Delfzijl, Johan van den Kornputplein, stationsgebied
Koffermonument 'Stilstaan' uit 2021: Een achtergelaten koffer van verroest ijzer gevuld met stenen van het tijdelijk lichtmonument 'Levenslicht' verwijst hier naar de in voorjaar 1942 naar Amsterdam gedeporteerde Joodse slachtoffers van de Holocaust (ontwerp: Elex Kappen).
- Delfzijl, Johan van den Kornputplein 10
In het gemeentehuis van Delfzijl bevindt zich het intieme monument van glaskunstenaar Willem Heesen uit 1982 rond de achtergelaten trouwringen van het echtpaar Hoogstraal uit Farmsum.

- Delfzijl, Houtmanstraat 6

Stolpersteine voor godsdienstleraar David van Buuren, zijn echtgenote, onderwijzeres te Appingedam, Ida van Buuren-Neerduin en Ida's inwonende zuster Rosette Neerduin.

- Delfzijl, Waterstraat 20

Stolpersteine voor het gezin van Israël en Saartje Hoogstraal-Gans en hun kinderen Karel (25 jaar) en Simon (21 jaar). Ook hun zusje Gelle in Wildervank overleeft de oorlog niet.

- Delfzijl, Singel 50

Voormalige synagoge van Delfzijl, gebouwd in 1888, thans in gebruik door het IVAK als de culturele netwerkorganisatie van Eemsdelta die cultuur voor iedereen toegankelijk wil maken.

Zie voor geschiedenis Joods Delfzijl > [link MPB-8](#)

oude synagoge Delfzijl
rechter raam naast de ingang
[raamexpositie 'doorkijken'](#)
3 mei 2025 - 30 april 2027

foto: Broes willus
[© wiki commons](#)

Buiten voor de voormalige synagoge staat het Monument 'Licht der Zee' uit 2020. Vijf zwerfkeien, ooit aangespoeld op de dijk bij Delfzijl, als uitvergroting van de Joodse traditie om bij grafplaatsen een steentje te leggen. Op één van de stenen staat een Joodse kandelaar. Daarvoor zien we een muur met op een stalen plaat de namen van alle 126 Joodse oorlogsslachtoffers uit Delfzijl. Ontwerp: Elex Kappen. (foto)

Delfzijl, Singel 50, monument 'Licht der Zee' bij de voormalige synagoge (ontwerp Elex Kappen) | foto: R. Bakker

Onbenoemd blijven de talloze overige huizen en winkels in en buiten het centrum van de havenstad Delfzijl die de herinnering met zich meedragen aan het bloeiende vooroorlogs Joodse leven dat terugging tot in de 17^e-eeuw.

Een vroege getuigenis van joodse vestiging in Noordoost Groningen vinden we in de wereldberoemde memoires van de Jiddische auteur en zakenvrouw Glikl Hamel. In de tweede helft van de 17^e-eeuw, op terugreis vanuit Amsterdam richting Hamburg, maakt ze een tussenstop aan de Dollard:

Het was al nacht toen wij in Delfzijl aankwamen, te laat om onderdak in een herberg of in het huis van een jood te vinden. Wij hadden zeer slecht weer en waren bang dat we de nacht op straat zouden moeten doorbrengen. De volgende dag zou een vastendag zijn en op de boot hadden we de hele dag geen hap gegeten en we voelden ons ziek en slap van de zeeziekte, dus beviel het ons geenszins dat we zonder eten of drinken op straat moesten slapen. Uiteindelijk is mijn man - zijn nagedachtenis zij ons ten zegen - 's nachts laat bij het huis van een jood gekomen wiens broer getrouwd was met de dochter van Chajim First en mijn man heeft hem gesmeekt om ons in zijn huis te laten overnachten, zodat wij met onze kinderen een dak boven ons hoofd zouden hebben. De heer des huizes zei meteen: 'Kom in Godsnaam. Mijn huis staat voor jullie open. Een goed bed kan ik jullie bieden, maar eten heb ik niet.' Want het was al laat en zijn vrouw zat in Emden.

‘De memoires van Glikl Hamel (1645 - 1724)’ zijn door haarzelf geschreven en uit het Jiddisch naar het Nederlands vertaald door Mira Rafalowicz (Amsterdam 1987, pagina’s 155–156).

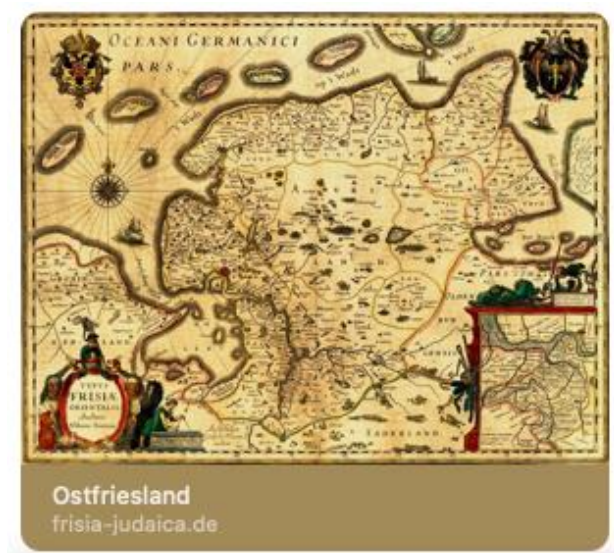
Bertha Pappenheim poseert als Glikl bas Judah Leib (Hamel) in 17^e-eeuws kostuum, geschilderd door Leopold Pilichowski | © wiki commons

Borgsweer - Termunten - Woldendorp

Ook de fietsroute [Rondje Termunten](#), zuidelijk van Delfzijl, draagt de sporen van mee van een Joods verleden. Lees meer over de Stolpersteine in Borgsweer, Termunten en Woldendorp via [link MPB-9](#)

Uitzicht richting Emden vanaf de Handelskade Oost in Delfzijl | foto R. Bakker

Frisia Judaica, Joods erfgoed in Ostfriesland

Werkblad voor leerlingen bovenbouw basisonderwijs
Inhoud/ontwikkeling: Kirsten Bos | vormgeving: Frank de Wit

link naar : [Routebureau Groningen - Mandiboempad](#)
Fietsroute langs de Waddenkust van Leens naar Delfzijl

Leens: Dorpsstraat

link naar :
[Alle verhalen van Mandiboempad](#)

Delfzijl: Stilstaan

Bronnen:

- [De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen](#), C.A. van der Berg
- [Joden in noord-oost Groningen](#), Stichting vrienden van het Rijksarchief in Groningen
- [De Joodse begraafplaatsen in de provincie Groningen](#), Han Lettinck
- [De memoires van Glikl Hamel](#) (pagina 154 t/m 156) Feministische Uitgeverij Sara
- Groninger Archieven
- NIK, Stichting Het Stenen Archief